

**КОММУНИКАТИВТІК ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ «АНА» КОНЦЕПТІСІНІҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСІ**

Қалиматова Ақнұр Жеңісқызы
kalimatova1@mail.ru

«Филология» білім бағдарламасының 2-курс магистранты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, ф.ғ.к., доцент – **Амангазиева М.К.**

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ тіл білімі жаңа антропоэлекті бағытта дамығаны мәлім. Мұндағы көзге түсетін ерекше басты үрдіс – тіл білімінің бірнеше ғылым салаларымен тоғысуы болды. Атап айтқанда, әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, прагмалингвистика және когнитивті лингвистика салалары қарқынды түрде дами бастады. Осындай салааралық бағыттардың бірі – лингвоконцептология аясының барынша кеңейіп біріншіден, қазақ фразеологиялық қорының аса бай екендігімен байланысты болса, екіншіден, қоғам өмірінде орын алып жатқан әртүрлі әлеуметтік өзгерістердің көп болуы дер едік. Кейінгі уақытта халық даналығының ғана емес, әлеуметтік стереотиптердің де жинақталған көрінісі болып табылатын аналық принциптің коммуникативтік лингвистикада біршама «өзгеріске» ұшырауы көрініс тапқан. Осыған дәлел ретінде зерттеу жұмысымызда медиамәтіндердегі бірнеше тілдік бірліктерді талдап өткізіміз келеді.

«Қазақ әйелі» концептісінің өзегін *әйел ~ ана тілі* және *әйел ~ ана* қарым-қатынасының этномәдени мәні құрайды. Тіл туралы Заңда айдан анық айқындалғанымен, қазақ тілі мемлекеттік басқару тіліне де, заң шығару тіліне де айнала алмай келеді. Біздіңше, соның бір ұшы ұлт мәдениетінде, өзінің отаналық, отбасының берекесі мен құтын ұйытушы, сақтаушы, ана сүтімен, қазақы мінез бен ана тілін үйрететін, бесік жырымен ұрпағын тәрбиелейтін қазақ әйелінің әлеуметтік қызметінің әлсіреуімен, өзгеруімен байланысты сияқты. Жазушы, қоғам қайраткері Ә.Кекілбайұлы *ана тілі* мен *әйел-ана* қарым-қатынасын осылайша сабақтастырады: «Есесі кетіп келген тілімізді мұратына жеткізу үшін, бәрінен бұрын, қай-қайсымыздың да қолымыздан келуге тиісті **дұрыс ана, дұрыс ата, дұрыс ұстаз, дұрыс азамат** бола білуге көбірек көңіл бөлгеніміз дұрыс сияқты» [1]. Әбіш Кекілбайұлы **дұрыс ана бола білуді** алдымен атап, бірінші жазып отырса, бұл, әрине, тегіннен-тегін емес. Ана тіліміздің тағдыр-талайында аналардың атқарар рөлі айрықша екендігі аян. Әуелгі «әлдиі» айтатын да, бесік жыры арқылы ұлттық тілдің уызын сіңіретін де - **ана**.

Қазақ халқының таным-түсінігінде **«ана-сәби-бесік»** ұғымдары - бір-бірінен ажырамас, біртұтас, тығыз байланысты киелі ұғымдар. Ана сүтімен бойға сіңген ана тәрбиесі, үлгі-өнегесі, асыл өсиеті ғана сәбидің көкірегінде жатталып, ұлттық рух болып сіңіріледі. Сол үшін дүниеге әкелген сәбиі жылағанда, қазақша әлдилеп жұбатып, қазақша бесік жырын айтып ұйықтатып, «апа» деген алғашқы сөзді үйретіп, тілін де қазақша шығаруы, қазақ тілінде ертегі айтып, қазақша «құлыным, ботам» деп еркелететін әрбір қазақ әйелінің қоғамдағы, отбасындағы ең қасиетті әлеуметтік қызметін сипаттайтын қағидаты жаңғырып, тәрбиенің ажырамас ережесіне айналғанда ғана ұлттық рух қалыптасады.

Ана тілі – отбасындағы рухани-эстетикалық тәрбиенің кілті. Б.Хасанұлының тұжырымдауынша, «әйел тілі – бірінші кезекте, ана тілінің негізі. Әйел – үйдегі монологизмді сақтаушы. Әйел тілі – ішкі жанұялық қатынас құралы. Ана тілін меңгеруде әйелдер – негізгі тірек болып табылады. «Ана тілі» ұғымында екі түсінік бар: бірі – тар мағынада алғанда ананың сөз саптау салты, тілдік ерекшелігі, екіншісі – кең мағынада ұлттың тілі. «Ана тілі» ұғымы ғылымда кездесетін «әйел тілі» ұғымымен мәндес. Әйел тілі – тілдік бірліктің вербалдық жіктелуі (тілдік) және ым тілі амал-тәсілі (тілдік емес) құбылысының атауы, соның ішінде тек қана әйелдерге қатысты тілдік қолданыстар мен хабарлауға кіретін, сондай-ақ әйел жынысымен әдепті сөйлесуге болатын тіл» [2].

Атадан балаға мұра болып келе жатқан тіл, салт-дәстүр, мәдениет, әлеуметтік, экономикалық, діни факторлардың бәрі әйел тілінің (ана тілі) қызметі арқылы күні бүгінге дейін жалғасын табады.

Жаһанданудың еліміздің әлемдік өркениет көшіне ілесуіне тигізетін оң ықпалынан бөлек ұлттық бірегейлігіміздің сақталуына нұқсан келтіретіндей түрлі әсерінің болуы да шындық. Мәселен, қазақтың сан ғасырлық тарихында болмаған жесір әйел мен жетім баланың қараусыз қалуы, оң жақта отырған қыздардың балалы болуы, некенің бұзылуы, ата-анасын қарттар үйіне өткізуі, жастардың жаңа туған нәрестеден бас тартуы т.б. сияқты келеңсіздіктер осы сөзімізге дәлел.

Өкінішке орай, еліміздің жаңа қоғамдық – экономикалық формацияға өтуі социум өмірінің барлық саласына дерлік өзіндік зардабын тигізіп отыр. Әлбетте, ел экономикасы дамудың жаңа сатысына көтерілген кезде тұрмыстағы қиындықтардың ұмытылары сөзсіз. Алайда ұлттық рухани құндылықтарымыз жаңа сатыға көтеріле ала ма? Кейінгі ұрпақ алдыңғы буынның жіберген қателіктерін қалай қабылдайды? Жарық дүниеге келген сәттен бастап-ақ ананың мейірімін, әкенің қамқорлығын көрмей, мақұрым қалған сәби қандай азамат болмақ?! Бұл бір қарағанда әлеуметтану ғылымының зерттеу нысаны сияқты көрінгенімен күллі» гуманитарлық ғылымдардың ортақ мәселесі болатын «тастанды бала» проблемасы тіл білімінде де арнайы қарастыруды қажет етеді. Себебі алғаш кеңес кезінде пайда болған жалғызбасты ана, жалғыздікті қария сияқты қолданыстар бүгінде сөздік қорымызға берік орныққан десек қателеспейміз. Дәл осылайша «*көкек ана*», «*түнгі көбелек*» т.б. сияқты тіркестердің де тұрақты сипат алғаны мәлім. Бұған белгілі дәрежеде жаңалықтар жаршысы қызметін атқаруы тиіс БАҚ-тың да ықпалы зор болғаны рас. Қазіргі ақпараттар тасқыны заманында күнделікті теледидардан таралатын негатив ақпараттың оқырман, тыңдарман санасына тигізетін әсері айрықша болып отыр.

Қазақы танымда *өгей шеше мен өгей бала, өгей шеше мен өгей қыз (өгейқыз)* арасындағы шынайы қатынасты көрсететін «*өгей ана*» – «*өгей шеше*» ұғымы таңсық болғандықтан, өзі қоғамда қалыптасқанымен, мұндай дерек сөздіктерде, ғылыми еңбектерде кездеспеді. Халық даналығының ғана емес, әлеуметтік стереотиптердің де жинақталған көрінісі болып табылатын аналық принциптің коммуникативтік лингвистикада біршама «өзгеріске» ұшырауы көрініс тапқан сияқты.

Тағы бір мысал, өткен ғасырдың соңында пайда болып, көпті елең еткізген «*көкек ана*» деген қолданыс әлеумет өміріндегі тосын, жат құбылыс ретінде қабылданғаны белгілі. Алайда оның қоғамдық санаға тигізген зардабының қаншалықты ауыр болғандығын біз кезінде бағамдай алмаған сияқтымыз. Бұлай деуіміздің себебі бар. Бірнеше жыл бойы өзекті проблемалар қатарында тұрған «*көкек ана*» тақырыбы біртіндеп үйреншікті жағдайға айналды.

Осы тұста, ғалым Қ.Есенова «Қазақ дәстүрінде өмір жалғасы ретінде «атбайлар» атанған, еркелетіп «күлшашар» атанған аса қасиетті перзенттің туған жерінен тумай жатып шеттетілуі сұмдық оқиға. Халқымыздың танымдық санасында балалардың шетелдіктерге сатылып жатқаны бала ұғымына қатысты ақпараттарға жаңаша сөздік тіркестерді енгізді. Бұл факт адамның когнитивтік санасына «ана» ұғымымен байланысты ақпаратқа кейбір өзгерістер енгізеді. Соның бірі, «*көкек ана*» тіркесі қазіргі медиа-мәтіндерде қолданылып жүр» - дейді [1,19].

Жетім жылап қалмасын деп қайырымдылық танытқан ата-бабаларымыздың дәстүрін бұзу, ұрпақтың азғындығы, жамандық жасап, сәбиін тастап кеткен әйелдердің қажетсіз затты қоқыс жәшігіне тастағандай әрекеттер жасауы, шынында, қоғамға «*көкек ана*» тіркесін енгізді.

«Баламның аяғына қадалған тікен маңдайыма қонсын» деген Ғазиз ананың бейнесі адамшылықтан алыс, бүйрек кемістігі сияқты жаман қасиеттерге толы «*көкек ана*» ұғымының қалыптасуына негіз болды. «*Өзгермейтін, іргелі, тек жақсы қасиеттерді қамтитын «ана» ұғымының семантикалық өрісінде оған сәйкес келмейтін болымсыз мағынадағы сөздер онымен байланыспай, бірте-бірте бірге қолданылады. Мұны ұлт*

санасында, тіл қауымында берік орныққан құндылықты бұзу деп бағалауға болады» [1, 20].

Жалпы демографиялық дағдарысқа әкелетін бұл өте қауіпті проблеманы «ұрпақтардың азғындауы» терминімен сипаттауға болады. Осы жерде психология ғылымындағы «тұлғаның деградациясы» ұғымын еске түсірген жөн.

Адамның танымдық санасындағы осындай процестердің нәтижесі тілдік санаға әсер етіп, жеке лексикалық бірліктердің семантикасында орын алып, жаңа сөз қолданыстары түрінде тіл айналымына енеді. Осылай талданған «ана» ұғымынан «көкек-ана» деген жағымсыз ұғым көзге түседі.

«Ана» макроконцептісінен «дүниеге ұрпақ әкелу» семасына ғана ие бөлініп, сол арқылы ғана микроконцепт ретінде танылатын *гибрид концепт («көкек ана»)* қазақ танымындағы дәстүрлі атау «көкек» сөзінің семантикасынан «безбүйрек», «тасбауырлық», «қатігездік» т.б. жағымсыз мәндегі семаларды тиек еткен. Сонда, жағымсыз эмоционалды мәнді «көкек ана» концептісі жасақталды.

Бұл жағымсыз мәнді қолданыс қазақ баспасөзінде тұрақты қолданылатын образға айналды деуге болады. Қазақ авторлары көкекті «көкжалқау, ниеті бұзық құс» десе, оның балапанын «жұлымыр» деп сипаттайды [1, 130]. Осылайша Ана деген ардақты есімге толығымен қарама-қарсы мәндес көкек атауының қосарлануы арқылы жасалған «көкек ана» қолданысы қалыптасып, сөзжасамда да, ұлттық санада да орнығып, қоғам өміріндегі үлкен келеңсіздіктің тілдік маркері ретінде танылды. Арада 5-6 жыл өткенде тағы да сол халықтың құлағы, көзі, һәм тілі болатын газет бетінде «көкек ана» моделімен жасалған тағы бір тосын тіркес «көкек әке» қолданыстық сипат ала бастады. Сөйтіп, енді бұрын-соңды көз көріп, құлақ естімеген «көкек әкелер» пайда болды.

Лингвомәдени концептінің өзге менталдық бірліктерден ең басты айырмасы онда құндылық элементтеріне баса назар аударылады. Яғни концептінің өзегін **құндылық** құрайды. Ал құндылықтың көрсеткіші бағалауыштық предикаттың қолдануынан көрінеді. Мысалы, бір феномен туралы бір мәдениеттің өкілдері бұл жақсы, жаман деп баға бере алады, сол феномен белгілі бір мәдениетте концептіні қалыптастырады. Концепті сананың қандай да бір күшті нүктесінің маңайына шоғырланып, сол нүктеден жан-жаққа ассоциативтік векторлар таралады. Тіл ұстанушылар үшін осы ассоциативтік векторлар таралады. Тіл ұстанушылар үшін осы ассоциациялардың неғұрлым маңыздылары концепт өзегін құраса, мәні төмендеулері шеткері аймақты құрайды. Мұндай концептілерде айқын шекара болмайды. Өзектен алыстаған сайын ассоциациялар әлсірей береді. Осындағы концептінің өзегін (орталық нүктесін) құрайтын сөзжұмсамдық бірлік концептінің атауы болып табылады.

Лингвомәдени концептінің құрылымы үш компоненттен тұрады: *құндылықтық, фактуалдық және бейнелік*. Фактуалдық компоненті санада вербалды түрде сақталып, ал образдық элемент бейвербалдық формада болады. Сондықтан оны тек сипаттауға болады [3, 75-80].

Қазақы танымдағы «Әке – асқар тау, ана – мөлдір бұлақ, бала – жағасындағы құрақ» деген стереотиптің бұзылуына себеп болатын мұндай мысалдарды қазіргі БАҚ-тан көптеп кездестіруге болады. Жалпы қазақ тілінің паремологиялық қорына назар аударсақ, ананың мейірімділігі сияқты әкенің қамқорлығын білдіретін *асыл әке, қамқор әке* сияқты қолданыстармен қатар *әкенің жақсысы жездедей-ақ, әкенің қарғысы-оқ, ананың қарғысы-боқ* сияқты әкенің қаталдығын көрсететін тілдік бірліктердің бар екенін көреміз.

Бұлардан бөлек ата-ананың ақ батасымен қатар көңілін қалдырған перзентіне теріс батасын берген әкелердің де тарихта болғаны белгілі. Мысалы Қыз-Жібек жырындағы Төлегенге әкесі Базарбайдың теріс батасын беруі мен оның көп ұзамай мерт болуының арасындағы байланыстың бар екені шындық. Баласының өз бетімен жасаған таңдауы әкесін қаншалықты назаландырғанымен анасы Төлегенге ақ батасын беріп шығарып салады. Бұл да іштен шыққан перзентін ешбір жамандыққа қимайтын ананың мейірімділігін көрсетсе керек.

Қазіргі қазақ медиа кеңістігінде жиірек қолданылып жүрген келесі тілдік бірлік -

құрсақ ана. Мазмұны жағынан толығымен негатив мәнде жұмсалатын көкек ана тіркесінің моделі бойынша жасалғандығына қарамастан құрсақ ана деген қолданыстың семантикалық мазмұнын толықтай жағымсыз, теріс мәнде деуге болмайтын сияқты. Себебі ана адамның бір-ақ рет өмірге келуі қандай ақиқат болса, оны дүниеге әкелетін ананың да біреу-ақ болуы сондай ақиқат. Бір баланы екі ана бірдей табуы мүмкін емес. Сондықтан да баланы тоғыз ай көтеріп табатын әйелді ғана қазақ «Ана» деп атаған. Ал оны босандырып, кіндігін кесіп, жөргекке орап алған әйелді кіндік шеше деп атаған. Сондай-ақ тағдырдың жазуымен туған анасынан айырылған баланың әкесі екінші рет үйленген жағдайда анасының орнына келген әйелді өгей шеше деп атағаны белгілі. Демек, баланың ең жақын адамы- ананың орнын басатын ешкім жоқ! Алайда қазіргі баспасөз бетінде құрсақ ана тіркесі жиі жұмсала бастады.

Мысалы, «Жас Алаштағы» «*Бала табу да жұмыс болды*», «*Жатырды жалға беру-қыпқызыл бизнес көзіне айналып барады*» сияқты мақалалар сөзімізге дәлел бола алады. Алғаш құлаққа тосындау естілетін бұл қолданыстың оқырман санасына тигізетін әсері екіжақты сипатта болады. Себебі анамен ассоциацияланатын мейірімділік, сүйіспеншілік, адалдық, нәзіктік сияқты рухани қасиеттер қазақы танымдағы құрсақ шашу, құрсақ көтеру, құрсақ той, құрсақтағы тәрбие сияқты оң, жағымды мәндегі тіркестермен толық сабақтасады. Сондықтан құрсақ ана тіркесі *отан ана, асыл ана, жер ана, абзал ана, газиз ана, ақ самайлы ана т.б.* синонимдер қатарынан орын алуына лайық сияқты. Дегенмен, құрсақ ана қолданысының бұл қатарға орнығып кете алмасы анық. Өйткені ол – қазіргі медицинаның үлкен жетістіктерінің бірі саналатын эко тәсілімен бала табуға қатысты қалыптасқан тіркес. Ресми баламасы – суррогатная мать. Бұл жасанды қолданыстың семантикалық өрісіне назар аударсақ, мынадай семалар тізбегін көреміз:

- жатырды жалға беру;
- бизнес түрі;
- шарифат бойынша харам;
- ана мен баланың арасындағы табиғи биологиялық және рухани байланыстың үзілуі;

- жат құрсақ;
- баланың уызға жарымауы;
- әйелдің психологиялық соққы алуы;
- сәбиді сатып алу;
- құрсақ сату;
- ұрпақтың азғындауы т.б болуы мүмкін. Бұл – ең алдымен тарихи, табиғи емес, белгілі бір кезеңде орын алған элеуметтік құбылыс. Яғни элеуметтік-семантикалық концептінің семантикалық деңгейде түрлене отырып, қарама-қарсы мәнде жұмсалатын антиқұндылықты маркерлі концептіге айналуы.

Демек, «ең жақын, туған (родной), мәңгі бірге» семаларының бір мезгілде бөтен, жат, уақытша жақындық семаларымен алмасу құбылысы байқалады. Құрсақ ана тіркесінің пайда болуына себеп болған экстралингвистикалық факторлар бұл жерде шешуші роль атқарады дей аламыз. Сондықтан құрсақ ана қолданысы тілдік санамызда теріс мәнге ие күйінде қала бермек.

Сайып келгенде, құрсақ ана, көкек ана сияқты теріс маркерлі тілдік бірліктер қоғамда бар құбылыстарға берілген атау. Алайда олардың пайда болуы элеуметтік фактор десек те оған берілген атаудың жиі-жиі қолданылып тілдік айналымға түсуіне, сөйтіп ұжымдық тілдік санада орнығуына біртіндеп әдеби нормадан бейәдеби нұсқасына айналуына елеулі әсерін тигізетін БАҚ және медиа кеңістік болмақ. Бұл үрдістің қоғамдық санаға тигізетін зардабы бірнеше жылдан кейін аталмыш тіркестердің үйреншікті, нормалық тілдік бірліктерге айналып кетуі болмақ. Ар жағында тілдік ұжымның когнитивтік санасынан орын алатын стереотипке айналу үрдісі де алыс емес.

Ана тілі газетіндегі «Әдебиеттегі әйел бейнесі: біздің заманның кейіпкері қандай?» (01 Ақпан, 2024) мақаласында ана ұғымына қатысты жаңа бір тіркестер көзге шалынады:

«Бүгінгі шағын әрі жедел сұқбатымызда «Біздің заманның кейіпкері» – модерн ана образы әдебиетте қалай жасалып жатыр деген аз-кем сауалмен ғана шектелмекпіз...» [5]. «Модерн ана» ұғымын «ана» ұғымын білдіретін коннотациялардың жаңаша белең алған, жаңаша өзгеріске ұшыраған нұсқасы ретінде көрсете аламыз.

Қорыта келгенде, БАҚ қоғамдық сананы бұрмалаушы да, тузетуші де қуатты құрал болғандықтан онда пайда болып, сөзжұмсамға енетін тұрақты қолданыстардың бірыңғай оң жағымды мәнде болуы өзімізге, яғни қоғам мүшелерінің рухани құндылықтар жүйесін қалай түсінуіне және қалай қабылдауына байланысты екендігін естен шығармағанымыз жөн.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде) фил. ғ. докт. дис. автореф. – Алматы, 2007
2. Хасанұлы Б. Қыздың сөйлеу әдебі – ана тілінің ажары // «Қазақ қызы: өткені, бүгіні, ертеңі: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, 2003. 1-том. 98-107 б.2003, 99 б.
3. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред. И.А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 75-80.
4. Ана тілі газеті // «Әдебиеттегі әйел бейнесі: біздің заманның кейіпкері қандай?» // 01 Ақпан, 2024